
ՎԱՆԸ Ս. ԳՈՐՈՂԵՅԿՈՒ ԿՅԱՆՔՈՒՄ
ԵՎ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Արևմտյան Հայաստանում գործած ու ապրած ռուս հասարակական - քաղաքական, զինվորական, գրական - մշակութային գործիչներից առանձնակի ուշադրության է արժանի ճանաչված քանաստեղծ, թարգմանիչ, նկարիչ Սերգեյ Գորոդեցկին (1884 -1967): Նա այն եզակի անձանցից է, որի անունը սերտորեն առնչվում է մասնավորապես Վան քաղաքի հետ:

Մինչ ռազմաճակատ գալը Ս. Գորոդեցկին յոթ գրքի հեղինակ էր, անվանի բանաստեղծ: Նրա առաջին՝ «Մոլուցք» ժողովածուի (1906 թ.) մասին բարձր կարծիք էին հայտնել Վ. Բրյուսովը, Ա. Բլոկը, Ս. Եսենինը և ուրիշներ¹:

Եվ, ահա՛, 1916 թ. ապրիլի սկզբներին Ս. Գորոդեցկին՝ իբրև Համառուսաստանյան քաղաքների միության գործիչ և «Ռուսսկոյե սոլվո» թերթի թղթակից, գործուղվում է Կովկասյան ռազմաճակատ ու գալիս Թիֆլիս: Դա ռուս բանաստեղծի երրորդ այցն էր Կովկասի ժամանակի մայրաքաղաք (Թիֆլիսում 1907 և 1908 թթ. նա եղել էր քրոջ՝ քաղաքի ճարտարապետ Ալեքսեյ Վասիլևի կնոջ մոտ)՝ հասարակական - քաղաքական միանգամայն այլ՝ պատերազմական պայմաններում:

Քաղաքների միության բաժանմունքում նշանակում ստանալով Վան՝ ռուս բանաստեղծը պատահաբար ծանոթանում է Հովհ. Թումանյանի հետ, որը մեծ չափով կանխորոշում է նրա հետագա գործունեության ուղղվածությունն Արևմտյան Հայաստանում և ապա՝ Անդրկովկասում: «Անմիջապես մոտեցա նրան, ասացի, թե ով եմ, ավելացնելով, որ նշանակվել եմ աշխատելու Վանում, – մտաբերում է Ս. Գորոդեցկին:– Նա ջերմագին սեղմեց իմ պարզած ձեռքը, ասաց, որ ճանաչում է ինձ, որ դժվար է լինելու Վանի ուղևորությունը, բայց գործ շատ կլինի, ինչպես, օրինակ, որբացած երեխաներին հավաքելն ու փրկելը: Հրաժեշտ տալիս հրավիրեց նույն երեկոյան անցնել իր տուն՝ հայտնելով իր հասցեն»²:

Ապրիլի 13-ի երեկոյան Ս. Գորոդեցկին Թումանյանի հարկի տակ ծանոթանում է նրա բազմանդամ ընտանիքի անդամներին, մտերիմ զրույցի բռնվում հայոց բանաստեղծի հետ: Զրույցի նյութը հայ ժողովրդի ճակատագիրն էր, նրա

¹ В. Б р ю с о в. Далекие и близкие. М., 1913, с. 164; А. Б л о к. Собр. соч. в восьми томах, т. 5. М.–Л., 1962, с. 145,148; С. М. Г о р о д е ц к и й. Мой путь.– В. кн.: Советские писатели. Автобиографии в двух томах (այսուհետև՝ Мой путь), т. 1. М., 1959, с. 326.

² Ա. Արգունյան. Հանդիպումներ Սերգեյ Գորոդեցկու հետ. – «Գրական թերթ», 10. IV. 1959:

ցավերն ու տառապանքները, հավատը Ռուսաստանի հանդեպ, որ «խորաթափանց ու ցոլուն» աչքերի տխրությանը պատմում - ներկայացնում է Թումանյանը, ավելացնելով՝ «Ցարերին պետք է Հայաստանն առանց հայերի: Նրանց, բայց ոչ ռուս ժողովրդին...»³: Տարիներ հետո Գորոդեցկին խոստովանել է, որ այդ ճշմարիտ խոսքը եղել է առաջին հարվածն իր բանականությանը (էջ 132):

Երբ Գորոդեցկին մտահոգություն է հայտնում, թե բանաստեղծի համար ի՞նչ ներշնչանք կարելի է գտնել ավերված Վանում, Թումանյանը պատասխանում է գեղագիտական խորաթափանց դատողությամբ. «Պոեզիան հենց կյանքի ճանաչողությունն է, այլապես բանի պետք չէ: Դուք կտեսնեք մի զարհուրելի կյանք, կործանման եզրին հասած մի ժողովրդի փշրանքներ: Գրեցեք ուրեմն այն ամենի մասին, ինչ կտեսնեք» (էջ 126-127)⁴:

Ապրիլի 20-ին Թիլիսից գնացքով Գորոդեցկին՝ որպես Համառուսաստանյան քաղաքների միության Ատրպատականի շրջանի լիազոր, ուղևորվում է Վան: Նա անցնում էր պատերազմական արյան ու ավերի թարմ հետքերով, անթաղ դիակների, մարդկային ոսկորների, մեռյալ գյուղերի ու քաղաքների միջով, և այդ զարհուրելի պատկերներն այնուհետև անհնար եղավ մոռանալ: Արձանագրելով, որ Հայաստանն իսկական դրախտային աշխարհ է՝ լեռնային հիասքանչ բնությամբ, արևոտ օրերով և կապույտ գիշերներով, որի ամեն մի թիզը ներկված է հայ ժողովրդի արյունով, բանաստեղծը եզրակացնում է. «Անտանելի է, երբ մտածում ես, որ հարյուր հազարավոր խաղաղ, անպաշտպան մարդիկ հենց մարդկանց ձեռքով ենթարկվել են վայրագությանը անլուր խոշտանգումների, մարմնի և հոգու նրբարվեստ լլկանքների...»

Այն զգացումը, որով համակված կանգնում ես ջարդ ու ավերմունքի վայրում, ոչ մի բանի հետ չի կարող համեմատվել վշտի և ցավի ուժով: Անուղղելի չարիք, անջնջելի խայտառակություն, անզոր ցասում մարդկային հոգուն հասցված անարգանքի համար – ահա այն առաջին զգացումները, որ հարուցում է Թուրքիան» (էջ 39):

Գորոդեցկու տպավորությունները ջարդի, ավերի ու տեղահանության այսպիսի սահմանկեցուցիչ պատկերներ են, ցասումնալից պոռթկումներ ու խոհեր՝ հասցեագրված աշխարհի բոլոր ժամանակների ջարդարարներին:

... 1916 թ. ամռանը Գորոդեցկին Արևմտյան Հայաստանի մի շարք վայրերում, մեծ մասամբ Վանում, ձեռնամուխ է լինում նվիրվածություն պահանջող աշխատանքների. հավաքում է հարյուրավոր որբացած երեխաների և փոխադրում Իզդիբ՝ ընդունման կետ: Միաժամանակ ռուս բանաստեղծն իր ուժերի և հնարավորությունների սահմանում աշխատում է բարվոքել գաղթականության վիճակը, նրան ցույց տրվող աջակցությունն ու ամենօրյա օգնությունը: Հավանաբար, հենց այդպիսի նպատակ է հետապնդել Ս. Գորոդեցկու՝ հուլիսի 4-ին փոխարքային ներկայանալը⁵:

³ Ս. Գ ո ռ ո դ ե ց կ ի. Հայաստանի և հայ կուլտուրայի մասին, Երևան, 1980, էջ 127 (այսուհետև այս գրքից բերվող մեջբերումների էջերը կնշվեն տեքստում):

⁴ Տե՛ս նաև Ա. Ա թ զ ու մ ա ն յ ա ն. նշվ. հոդվ.:

⁵ «Հորիզոն», 6. VII. 1916:

Հետագայում, բացատրելով Կովկասյան ճակատ մեկնելու իր նպատակները, Ս. Գորոդեցկին գրում էր. «... ես, Վան, Թուրքահայաստան ժամանելով, այդ կավե ավերակները, որոնց յուրաքանչյուր փոշին ներծծված էր բազմատանջ հայ ժողովրդի արյունով, ուզում էի ցամաքով գնալ Ցարգրադը գրավելու, ցամաքով, որովհետև գերմանական «Գերեն» և «Բրեսլաու» գրահանավերն արդեն սրբապղծում էին հնուց ի վեր ռուսական Սև ծովի ալիքները» (էջ 301): Եվ, սակայն, ռուսական գրականության լավագույն ավանդներով դաստիարակված նրա հոգում բնավորվում է մի այլ զգացմունք, մի այլ նպատակ, որի անտակ տարողությունը բնորոշվում է մի բառով՝ մարդասիրություն: Տեսնելով կյանքի ու մահվան, բնության և պատերազմի ցնցող հակադրությունը, հայերի պղծվող սրբությունները, աներևակայելի զրկանքներն ու թշվառությունները՝ ռուսական մարդասիրական գրականությամբ դաստիարակված Գորոդեցկու ներաշխարհում գլուխ է բարձրացնում հայությանն անձնվիրաբար ծառայելու մղումը, որդիական տառապանքն այդ ժողովրդի հանդեպ: «Այդ օրերին, – գրում է նա, – արդեն պատերազմի տպավորություններից կոպտացել էր հոգիս, բայց և այնպես, երբ լեռնային արևը լուսավորեց փախստականներին, ես չդիմացա, և արցունքները թափվեցին աչքերիցս: Եվ հանկարծ հասկացա, թե ինչ ասել է ժողովրդական աղետ: Այդ վայրկյանից Հայաստանն ընդմիշտ հարազատ դարձավ ինձ, իսկ իմ ծառայությունը փոխարկվեց նվիրաբերության» (էջ 80):

Ռուսական բանակի աղետալի նահանջի օրերին Գորոդեցկուն վիճակվում է «վշտահեծ, տանջահար ամբոխի» հետ անցնել գաղթի խուճապային ճանապարհներով, տեսնել ու ճաշակել «մասսայական գաղթի բոլոր պատուհասները»: «Տասնվեց թվականի աշնանը ոչ բացահայտ իմացվեց, որ ռուսական բանակը հեռանում է Վանից: Պետք է ասել, որ «Ռուսակոյե սլովո»-ում իմ ֆելիետոնների պատճառով ես ընդհարվել էի ռուս հրամանատարության հետ: Բանակի պետը գեներալ Վորոնովն էր: Հավանաբար, նրան հայտնի էր ցարիզմի լոզունգը՝ «Հայաստան՝ առանց հայերի»: Պետք էր գնալ նրա մոտ և պարզել, թե երբ ենք հեռանալու: Որբանոցի տեղափոխումը ժամանակ էր պահանջում: Ես գնացի: Ցարական գեներալը չդիմացավ իմ փաստարկումներին: Նա ասաց. «Հրաման չեմ տա, բայց ինչքան շուտ հեռանաք՝ այնքան լավ», – վերհիշում է ռուս բանաստեղծն ու ավելացնում. – 1916 թվականի գաղթը 1915-ից սարսափելի էր: Նախորդ փախուստից տրորված ճանապարհը ողողված էր ժողովրդով: Ճամփին ծնում էին ու մեռնում: Հիշում եմ մի ծերունու, որ գոռում էր.

– Մեռնում եմ: Գետին դրեք: Ուզում եմ մեռնել հայրենի հողին» (էջ 131):

Նահանջից ու գաղթից հետո Ս. Գորոդեցկին մեծ մասամբ լինում է Իզդիբրում, կարճ ժամանակով Թիֆլիսում ու Երևանում: Սեպտեմբերի 22-ին նա իր գործընկերների հետ կրկին Վանում էր⁶: Այստեղ էլ մինչև նոյեմբեր ամիսը փոխարինում է Քաղաքների միության լիագործին ու գլխավորում միության աշխատանքները⁷. կազմակերպում է փախստականների սանիտարական օգնության և պարենավորման գործը, մահվան ու սովի ճիրաններից փրկում

⁶ «Հորիզոն», 8. X. 1916, «Արև», 17. XII. 1916:

⁷ «Армянский вестник», 1917, № 1, с. 19.

հարյուրավոր մանուկների, բացում որբանոցներ, ապաստարաններ: «Պատկերացրեք, տառացիորեն հուր ու արյան միջից հանել երեխաներին և ամեն ինչ կորցրած այդ կատարյալ որբուկների համար ստեղծել կյանքի տանելի պայմաններ, երբ շուրջը դժոխք ու մահ է» (էջ 84), – մարդասիրական անկեղծ ապրումներով արձանագրել է Գորոդեցկին, անշուշտ, վստահ, որ իր փրկած մանուկներն ու նրանց սերունդները երախտագիտությամբ պետք է հիշեն նման նվիրաբերումը: Տարիներ անց վաստակած մարդու հպարտությամբ նա գրել է. «Նրանցից (որբերից – Ան. Չ.) ոմանք հիմա էլ աշխատում են Երևանում: Բնձ համար մեծ հպարտություն և ուրախություն է եղել և այն է, որ ես կարող եմ Հայաստանում մտնել ուզածդ տունը և այնտեղ գտնել գորովանք ու օթևան»⁸:

Բազմաչարչար հայությանն ավելի օգտակար լինելու նպատակով Գորոդեցկին այդ օրերին սովորում է խոսել ու գրել հայերեն: Մեզ է հասել բանաստեղծի 1916 թ. ծոցատետրը, որտեղ մի շարք բանաստեղծությունների, օրագրային գրառումների կողքին նրա ձեռքով գրված են հայոց այբուբենի տառերը, հայերեն բառեր, անուններ ու նախադասություններ⁹: Դրանք նա սովորում է Թումանյանի Արտավազդ որդուց, «Վանի նահանգապետ» Կոնստանդին Համբարձումյանից, շրջապատող մյուս մարդկանցից:

Գորոդեցկին միաժամանակ հյուսել է բանաստեղծություններ՝ տպագրության ուղարկելով գլխավորապես «Արմյանսկի վեստնիկին»: Շաբաթաթերթում «Դրախտի երգեր» խորագրով և «Երկնքում դրախտն է, երկրի վրա՝ Վանը» բնաբանով տպագրվել են սրտակեղեք մի շարք բանաստեղծություններ:

Արևմտյան Հայաստանից՝ Վանից, ռուս բանաստեղծը թղթակցում էր նաև «Ռուսակոյե սլովոյին»՝ ուղարկելով նոթեր, ակնարկներ, ինչպես՝ «Խոյ», «Ավերված դրախտ», «Սոգորյան պողոտա», «Հանդիպում քրդերի հետ», «Աստվածաշնչային ցավեր», «Թիկունք և թիկունքիկ», որոնցում վարպետ գրչով ռուս ընթերցողին է ներկայացնում իր ուղևորության ընթացքում անցած վայրերի բնությունը, տեղանքը, պատմական հնությունները, բնակիչների կենցաղը, նկարագիրը, հիշարժան դեպքեր, հանդիպումներ: Այնուհետև Գորոդեցկին գլխավորապես թղթակցում է հայ հրապարակագիրների խմբագրությամբ Թիֆլիսում ռուսերեն լույս տեսնող «Կավկասկոյե սլովո» լրագրին: Հենց այստեղ էլ տպագրվում են «Գետակների և հրաբուխների երկրում» ընդհանուր խորագրով նրա հայտնի ակնարկաշարքը:

Արևմտյան Հայաստանի «անվախճան պոեմի նման» մեծ ու հմայիչ աշխարհը միաժամանակ դարձել է նկարչական ոգեշնչման աղբյուր, և նա ժամանակ է գտել վրձնելու հիշարժան հուշարձաններ, բնության գեղատեսիլ պատկերներ:

... Արևմտյան Հայաստանում ծավալված գործունեության ժամանակ, 1916 թ. նոյեմբերի 6-ին, Ս. Գորոդեցկին կոտորում է ոտքը: Հենց այդ օրերին էլ կրկին սկսվում է Վանից նահանջը. նոյեմբերի 17-ին ռուս բանաստեղծի առաջնորդությամբ և տրամադրած փոխադրամիջոցներով Սավալի բնակավայրերն են

⁸ С. Г о р о д е ц к и й. Об Армении и армянской культуре. Ереван, 1974, с. 83.

⁹ Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Ս. Գորոդեցկու արխիվ, № 5, էջ 63, 68 – 69, 77:

հասնում 50 հայ որբ, 10 հիվանդ և նույն չափով էլ ընտանիք¹⁰: Այնուհետև Ս. Գորոդեցկին մեկնում է Թիֆլիս, այնտեղից էլ ոտքը բուժելու նպատակով՝ Պետերբուրգ: 1917 թ. փետրվարին նա վերադառնում է Թիֆլիս, ապա մեկնում գործող բանակ՝ Պարսկաստան: Այդ օրերին ռուս բանաստեղծը վերջին՝ երրորդ, անգամ լինում է նաև ավերված Վանում, որը նրա համար դարձել էր յուրատեսակ սրբավայր: «Այս ծանր օրերից, իբրև եզրահանգում, մի լուսավոր համոզման եկա՝ Վանի ավերված դրախտը կվերականգնվի շատ ավելի շուտ, քան կարելի է սպասել՝ ավերակները տեսնելով ..., – մարդկային մեծագույն հավատով արձանագրել է Ս. Գորոդեցկին: – Այդ մասին են անլռելի խոսում լեռնային խոխոջուն գետակները, և իմաստուն լռությամբ այդ են խոստանում հրաբուխները» (էջ 80):

Տարիներ անց Ս. Գորոդեցկին խոստովանել է, որ Վանի շրջակայքում հայ որբերին հավաքելու ուղղությամբ կատարած գործը համարում է իր կյանքի կարևորագույն փուլերից մեկը¹¹: Այստեղ է, որ «... որբեր հավաքելով այն ճանապարհներին, որոնցում սպիտակին էին տալիս հայ ժողովրդի տրորված, փոշիացած ոսկորները»¹², նա սկսում է հասկանալ աշխարհավեր պատերազմների, ազգային փոքրամասնությունների հանդեպ ցարական կառավարության վարած քաղաքականության բուն էությունը:

Արևմտյան Հայաստանում՝ Վանում, Գորոդեցկու մարդասիրական առաքելությունը ճակատագրական դարձավ նրա կյանքում. նախ, նրա հայացքներում սկսվեց արժեքների վերագնահատման բարդ ու դժվարին ընթացքը և ապա՝ նրա ողջ կյանքը շաղկապված մնաց Հայաստանի, հայ մշակույթի, նրա մտավորական գավակների հետ: Կայ, որ մինչև կյանքի վերջը ռուս բանաստեղծը շատ թանկ էր գնահատում:

* * *

Վերն ասվեց, որ Արևմտյան Հայաստանում՝ Վանում, ամենօրյա հոգեցունց տպավորություններով, հույզերով ու ապրումներով հյուսվել են բանաստեղծություններ՝ «Դրախտի երգեր» խորագրով և «Երկնքում դրախտն է, երկրի վրա՝ Վանը» բնաբանով: Դրանք են՝ «Այգի», «Որտե՞ղ են նրանք», «Աղջկա ձեռքերը», «Վան», «Երեխան», «Հոգեկան հիվանդը», «Հոգեհանգիստ», «Հրաժեշտ» վերնագրերով գործերը:

Ակնհայտորեն, այդ բանաստեղծությունները կատարում են իրենց դերը՝ ռուս առաջավոր հասարակայնության կարծիքը կազմակերպում էին հոգուս հայ ժողովրդի: Եվ ահա՛, 1918 թ. մարտի սկզբին դրանք լույս են տեսնում առանձին գրքույկով հավելվող նոր բանաստեղծություններով՝ «Հայաստանի հրեշտակը» խորագրով:

Գրքույկը բացվում էր Թումանյանին նվիրված «Հայաստան» բանաստեղծությամբ, որը Կովկասյան ռազմաճակատ մեկնող բանաստեղծի յուրատեսակ

¹⁰ «Հորիզոն», 25. XI. 1916:

¹¹ Ա. Արզումանյանի նշվ. հոդվ.:

¹² «Мой путь», с. 326.

խոստովանություն - երդումն է՝ շարադրված վեհաշունչ ու հանդիսավոր տողերով.

Ինչպես անհայտ կնոջ դեմ, խորհրդավոր ու անբիծ,
Քո դեմ կանգնել եմ բախտի սարսուռով մի առանձին,
Եվ վախենում է պոկվել առաջին բառն իմ շուրթից,
Եվ աչքերս են շվարում թախանձանքով առաջին:
Քեզ ճանաչել, հասկանալ ու գրկել եմ ուզում ես,
Ուզում եմ, որ իրար դեմ բացվեն դռները ոսկի,
Ով Հայաստան, արյունով, կրակով ես տանջում քեզ,
Ես ուզում եմ սիրել քեզ ու խորհուրդը քո խոսքի (էջ 18):

Գրքույկում գետեղված բանաստեղծություններում բոլոր խորհուրդներից ավելի Ս. Գորոդեցկին երագում է լսել Հայաստան աշխարհի «հարության համբավը»: Մի աշխարհ, որի հրաշագեղ բնության, «գեղջկական բախտավոր կյանքի» և առկա ճակատագրի հակադրվող պատկերներով կառուցված է ամբողջ շարքը: Թեև նկատելի նկարագրությամբ, երգվում են «երկնային դրախտից» «արյունոտ հովիտի» վերածված Արևմտյան Հայաստանի անվերջանալի ցավերը՝ շրջանակված Արձակի, Սիփանի, Վանի գեղատեսիլ պատկերներով, երկրի անշարժ ու լռին հիշատակներով, որոնց միջից իրենց բողոքի ձայնն են բարձրացնում համատարած ավերակները, դաշտերում փոխված ոսկորները, մարդկային վշտալի ստվերները...

«Արձակ» բանաստեղծության մեջ բնապատկերի ու մարդկային վշտերի գուգորդությամբ Ս. Գորոդեցկին հաճախ հյուսում է բանաստեղծական վարակիչ տողեր, ինչպես՝

... Թոչում է մրսած մի քամի
Եվ սով ու սարսափ է շնչում (էջ 18):

Կամ՝

Կանգնել է Սիփանը հեռվում,
Առել է ամպերը վրան,
Այրվեց ու մարեց մարտերում,
Հրաբուխը՝ հզորը, հսկան (էջ 18):

«Վան» բանաստեղծության մեջ ցնցող պատկերներով վերարտադրված է 1916 թ. գաղթականության դարձը: Բանաստեղծությունը վավերական է և միաժամանակ համակող, ասես, իլացված հուզականությամբ, որն առաջին տողից ուղեկցում է շարան - շարան տուն վերադարձող տարագիրներին, նրանց հուշերին ու տառապանքներին.

Լույսի հեղեղ է թափում լուսնկան,
Բույրեր են խնկում առվակ ու մարգիկ,
Այգիների մեջ ծաղիկներ այնքա՛ն,

Ծաղիկների մեջ – անմարմին մարդիկ:

Եվ շարան - շարան անցնում են նրանք,
Իրենց ավերված տներն են գնում...
Ամայության մեջ ահ ու զարհուրանք,
Միայն ածխացած պատերն են մնում:

Եվ շատ են նրանք, աստղերի չափ շատ,
Ամեն մեկը մի հուշ է գուրգուրում...
Մեկը շեմքի մոտ նստում է վհատ,
Մեկն իր օջախի քարն է համբուրում (էջ 20 - 21):

Ամենուրեք ահ ու սարսափ, ամենուրեք անպատմելի ողբերգություններ, որոնցից մեկն էլ արծարծվում է «Երեխան» նովելատիպ բանաստեղծության մեջ: Պատմվում է թաթիկներով իրեն - իրեն խաղացող մի երեխայի մասին, աստիճանաբար պատումը լարվում է մանկան հոնքերի մեջ պահված կսկիծով, շրթունքներին դրոշմված ցավի կնիքով, վերջավորվում անսպասելի լուծումով. պարզվում է, որ ավազակաբար բռնաբարված այդ երեխան պետք է մայր դառնա...

Նույնպիսի դառն ու ցավագին պատկերներ են «Պանդիստուհին», «Այգի», «Աղջկա ձեռքերը», «Հոգեկան հիվանդը» և մյուս բանաստեղծությունները, որոնց բովանդակությանն արձագանքող ցնցող նկարագրություններ ենք գտնում տարիներ հետո գրված «Շամիրամի այգիներում»:

Եվ, սակայն, որքան էլ ճակատագիրը ողբերգական, «Հրաժեշտ» բանաստեղծության մեջ Գորոդեցկին լի է հայ ժողովրդի փրկության հավատով, համոզված է՝

... Որ կյանքի երգը հավերժ է հնչում,
Որ ապարդյուն է հորանջը մահվան:
Որ մարդիկ երբեք անհետ չեն կորչում (էջ 26):

Այս գաղափարն ավելի իմաստալի շեշտադրումներով և հուզական շիկացումով մարմնավորված ենք տեսնում 1918 թ. Հայաստանի ծանր օրերին հյուսված «Հայաստանի հրեշտակը» բանաստեղծության մեջ, որը հայոց ավեր հայրենիքի, ջարդված, զարկված ու զրկված ժողովրդի ընդհանրական պատկեր է: Քառյակ առ քառյակ այն ծավալվում է այդ երկրի և ժողովրդի կրած աղետների, ողբերգական ճակատագրի ցուցադրումով: Բանաստեղծության մտահղացմանը համապատասխան՝ ի տես երկնքում սավառնող հրեշտակի՝ այդ տեսարանները բացվում են երկնքից, շերտ առ շերտ, մեկը մյուսից զարհուրելի: Արարատի և Միփանի գագաթներից ներքև՝

... ամպի նման տոթ,
Ամպի նման խիտ, գալիս հավաքվում,
Հովիտներն ի վար՝ ծուխն էր ալիքվում, –
Ավերակների ծուխը դառնահոտ:

Նրա ներքևում – լեռնալանջերին
 Եվ բացատների լռության մեջ խոր
 Հայերի ճերմակ ոսկորներն էին
 Շողշողում որպես մարգարտահյուս գորգ:

Եվ ինչ-որ մի տեղ կաձանով վայրի
 Քարշ էին գալիս զարկված ու զրկված՝
 Խոցված, խոշտանգված, խեղճ հողի՝ վերջին
 Ժառանգորդները ամենքից լքված (էջ 31):

Ջուգորդական եղանակով բանաստեղծ - նկարչի ձեռքով դրոշմվող այս պատկերներին հաջորդում է ցասկոտ հրեշտակի կանչը՝ ինչպես «խոսքերի թեժ ջրվեժ» թափվելով շրթունքներն ի վար.

– Բարձրացիր, երկիր, մոխիրներից տաք
 Եվ համախմբիր ցրված ու անտուն
 Քո որդիներին... դարձրու կուռ բանակ:
 Ես քեզ մի նորոգ կյանք եմ ավետում ... (էջ 31):

Գորոդեցկին դիմում է Հայաստանի պահպան հրեշտակին, խոսում նրա անունից՝ հուսահատ ու խոշտանգված, ահաբեկված ու տարագիր հայությանը ներարկելով պայքարի կորով, հավատ բախտի նկատմամբ:

* * *

Արևմտյան Հայաստանում՝ Վանում, ամենաանմիջական տպավորությունների տակ գրված Գորոդեցկու բանաստեղծությունների կողքին ուշագրավ և արժեքավոր են 1916–1917 թթ. վերաբերող նրա ակնարկները: Ըստ այդմ, անկարելի է չանդրադառնալ դրանց գեղարվեստական կողմերին ու ճանաչողական մնայուն արժեքին:

«Գետակների և հրաբուխների երկրում» ընդհանուր վերնագրով այդ հոդված-ակնարկներում վայր առ վայր ձգվելով պատկերվում են այն ճանապարհները, որոնցով անցել է բանաստեղծը: Իրար են հաջորդում կենդանի, գունեղ տեսարաններ՝ զծագրված բանաստեղծ - նկարչի զգացողությամբ, որոնցից առնում էս հայ ժողովրդի կորցրած հայրենիքի բնության վեհ շունչը, լեռների ու լեռնանցքների, գետերի ու լճերի գեղեցկությունը, ալպիական լանջերի ու կանաչապատ դաշտերի և այգիների մթնոլորտային համն ու հոտը: Միրահարված Հայաստանի աշխարհին՝ իր բնանկարներով Գորոդեցկին պարզապես շշմեցնում է ընթերցողին:

Բայց առավել համակողր Վանի՝ իր բառերով ասած՝ Արևելքի այդ «արքայական գերեզմանոցի» ու նրա շրջակայքի պատկերն են՝ զծագրված ու գունավորված բազմապիսի դիրքերից, օրվա տարբեր ժամերին, ասես, անհատնելի տարբերակներով: Մեկ այն ներկայանում է բնաշխարհի և մարդ - աշխարհի

զուգադիմող ընդհանուր կողմերով, ինչպես այս նկարագրությունն է. «Արծաթահուռ հրաբուխների, երազուն լճերի, լեռնային ծաղիկների, շուրջպար բռնած աստղերի, հին ճանապարհների, հեզաչ գոմեշների և վեհերոն խոնարհ ուղտերի աշխարհն էր դա, մայրության սպասող վայրի աղջիկների և առաջնեկ զավակին ժպտացող գեղջուկ մադոննաների, մարդկային հմայիչ հոգիների աշխարհը» (էջ 43):

Մեկ այլ ակնարկում («Ուրվականների քաղաքը») նկարագրում է Վանի դարպասների մոտ գտնվող «Ժայռապռուկներ»՝ մի իսկական կոմպոզիցիոն պատկեր, մյուսներում՝ Վարագա վանքը, զանգվածային - մոնումենտալ մյուս կոթողները, աշխարհի «ամենագեղեցիկ լեռնային լճերից մեկը»՝ Վանա լիճը, Ախթամարը, լեռների միջև «եռանկյունի վառ կապույտ ծվենի նման» փայլփլող «մեղմածուփ Արճակը»՝ Վանա լճի նախերգանքը, Միփանը, Նեմրուքը... «Վանի հնությունները» ակնարկում Ս. Գորոդեցկին գրում է. «Մարդկությունը նոր-նոր միայն կարողացել է խորամուխ լինել անտիկ հուշարձանների էության մեջ: Սակայն Պոմպեյը Վանի համեմատ մանկական խաղալիք է: Վիթխարի Կոլիզեյն անգամ, որի ներսում միջնադարում մի ամբողջ քաղաք էր ապրում, ահագնությամբ զիջում է Վանի կառույցներին, եթե պահպանված բեկորներից ելնելով դրանք պատկերացնենք այն տեսքով, ինչպիսին եղել են: Նույնիսկ Ֆորումը՝ աշխարհի խոշորագույն հավաքավայրը, որ իր հոծությամբ ու նեղվածքով շատ է հիշեցնում մարդկային գործերի մասին, կարող է խամրել Վանի ժայռ-քաղաքների տարերային պարզության առաջ» (էջ 61 - 62):

«Երախտավայր» Վանը համարելով «գեղարվեստական կենցաղի երկիր», ամեն առիթով խոսք է բացում այդ ժողովրդի բարձր կենցաղի շուրջը՝ այգի մշակելուց, տուն կառուցելուց մինչև դրա ներքին հարդարանքը, ճաշի, սպասքի կուլտուրան. շեշտելով, որ «փայտը, արծաթն ու պղինձը վանեցու կենցաղի նախասիրած տարրերն են», հատուկ ուշադրություն է դարձնում վանեցի վարպետների կիրառական վարպետությանը:

Այդ ամենի մթնոլորտում ներկայանում են հայ մարդիկ՝ տանջված, խոշտանգված, ծանր վշտերի ու ցավերի մեջ թաղված, և սակայն, պատրաստ վերաշինելու իրենց հնամենի, հարյուր հազար բնակիչ ունեցող շենշող, այժմ «մեռյալ» քաղաքը: Իրենց անձնվեր գործով, առօրյա հոգսերով, տիրություններով ու ուրախություններով նկարագրվում են հայրենասեր մարդիկ՝ Մոսյան, Մահակով, Փախյան, Վաղարշակ, Անահիտ և ուրիշներ, որոնք նախատիպային իրական բնավորությամբ և նկարագրով գործում են նաև «Շամիրամի այգիները» վեպում:

Կասկած չի կարող լինել, որ հիշյալ ակնարկները պատերազմական ծանր իրադրության մեջ կատարել են գրական ճշմարիտ ազդեցության նշանակալի դեր. լայն հասարակայնությանը ծանոթացրել են հայ ժողովրդի հետ, նրա հոգևոր մշակույթին ու ճակատագրին՝ պատվաստել հետաքրքրություն, սեր ու համակրանք այդ ժողովրդի հանդեպ: Առանց չափազանցության կարելի է ասել, որ ակնարկները՝ մեծ մասով, իրենց գեղարվեստական - ճանաչողական արժեքը չեն կորցրել և մեր օրերում: Ընթերցող հանրությանը հետաքրքրելու հետ միասին, հարուստ նյութ կարող են տալ ազգագրագետներին ու բանա-

գետներին, պատմաբաններին ու աշխարհագրագետներին, հնագետներին, արվեստի պատմաբաններին՝ ճարտարապետական հուշարձանների արտաքին ու ներքին կերտվածքի մանրակրկիտ նկարագրություններով, դրանց առանձին դետալների, արվեստի առանձնահատկությունների դիպուկ ու խորաթափանց բնութագրություններով: Այս տեսակետից ինչ ասես, որ չարժե, օրինակ, Վարագա վանքի ներքին հարդարանքի նկարագրությունը՝ «Որմիզդի, Քրիստոսի և Ալլահի տաճարները» ակնարկում:

Գորոդեցկու ակնարկներում դրոշմված են Արևմտյան Հայաստանի վավերական պատկերներ, որոնք մշտապես անգնահատելիորեն թանկ են հայ ժողովրդի սերունդների համար:

* * *

Հիմնավորվելով Թիֆլիսում՝ Ս. Գորոդեցկին ծավալում է գրական - հասարակական բեղուն գործունեություն՝ երբեք չմոռանալով Վանից ստացած իր անջնջելի տպավորությունները: Այսպես, նրա ջանքերով կազմակերպվում և 1918 թ. մարտի 3-ին «Աշխատավոր» թերթի խմբագրության 2 սենյակում բացվում է «Վան - Էրզրում - Տրապիզոն» ցուցահանդեսը, ուր ներկայացվում են այդ քաղաքների պատմական հուշարձանները Բ. Ռյաբովի, Ն. Սներովի և Ս. Կերնի ջրաներկ պատկերներով, լուսանկարներով ու չափագրություններով: Ցուցահանդեսի բացմանը Վանի հնությունների մասին զեկուցում է կարդում Ս. Գորոդեցկին, ինչը այնուհետև կրկնվում է մինչև ցուցահանդեսի փակումը¹³:

1919 թ. ապրիլի 24-ին Գորոդեցկին ժամանում է Երևան, ուր դասախոսություններ է կարդում: Դրանցից առաջինը ապրիլի 25-ին էր՝ «Վանի ստվերները» վերնագրով:

Հայ ժողովրդի գլխին եկած ահասարսուռ արհավիրքները, ինչպես ասվեց, չեն վարագուրել բանաստեղծի հայացքը՝ զմայլվելու հայոց բնաշխարհի գեղեցկությամբ, հայ մարդկանց բանաստեղծական վեհությամբ ու հմայքով: Իր բանախոսության մեջ հենց այս աշխարհի մասին էլ խոսել է Ս. Գորոդեցկին՝ նկարագրելով Վանի հիշարժան վայրերը, չնաշխարհիկ բնությունն ու լիճը: «Աշխատանք» թերթի հաղորդմամբ՝ նա «Իբր գեղեցիկ և պատմական հրաշափեպեր... հիշեց Ախթամար, Արա և Շամիրամ, Հարս ու Փեսան, և այլն... խոսեցավ Վանի ծիրանեվառ ու ոսկելի վերջալույսի, հիանալի ու հոյատեսիլ արշալույսի, կապուտագեղ ու ալեծուփ ծովու, դրախտագեղ Այգեստանի, գեղեցիկ տուներու, նրբին ձեռարվեստներու, գեղջկական տարազներու և այլնի մասին»¹⁴:

Արևմտյան Հայաստանում շրջագայելիս Ս. Գորոդեցկին տեսել, բանաստեղծական հոգով զգացել ու գնահատել է հայոց ճարտարապետական կատարելությունը: «... Վանի հնությունները, - գրել է նա, - ճարտարապետական հուշարձաններ են... Բայց ա՛յն ժամանակների ճարտարապետությունը, երբ մարդու արվեստը բնության ստեղծագործության շարունակությունն էր. այդ ճար-

¹³ Республика 1. III. 1918; 3. III. 1918; Кавказское слово, 2. III. 1918; 6. III. 1918; Возрождение, 6. III. 1918.

¹⁴ «Աշխատանք», 3. V. 1919:

տարապետությունն այնպես զանգվածային է, վիթխարածավալ ու փառահեղ, որ ավելի մոտ է բնության ուժերի տարերային թափին, քան մարդ - արվեստագետի ջանքերին» (էջ 61): Դասախոսության մեջ Ս. Գորոդեցկին բացատրում է դրա պատճառները՝ դիտելով, որ հայ ժողովուրդը, ընդունելով քրիստոնեությունը, «երբեք չի մոռացել իր անցյալը... իր հեթանոսական աշխարհը»¹⁵, նա չի ոչնչացրել իր հնօրյա տաճարները, այլ դրանց վրա կառուցել է նորերը:

Ուշագրավ է, որ բանախոսության մեջ հայ ժողովուրդը չի մոռացել «իր հեթանոսական աշխարհը» էլակետից էլ Ս. Գորոդեցկին վերլուծում ու գնահատում է Վասպուրական աշխարհին առնչվող լեգենդներն ու զրույցները: «Ժողովուրդ»-ի թղթակիցը հաղորդում է, որ, անդրադառնալով «Արայի և Շամիրամի» պատմությանը, ռուս բանաստեղծը նշել է, թե նրա «արժեքը շատ մեծ է և ... իր խորությամբ կարող է համեմատվել Քրիստոսի մասին եղած լեգենդի հետ»¹⁶: Ակնհերձ է, Ս. Գորոդեցկին նկատի ունենալով մահից հետո արալեզների միջոցով հառնելու և քրիստոնեական ավանդությամբ Քրիստոսի հարություն առնելու ընդհանրությունը, որը շեշտում է նաև Փոքր Մհերի լեգենդը վերլուծելիս. «... հայ ժողովուրդը ցուցադրում է մեծ ուժ ու կորով և նրանց մեջ նա հաղթանակում է մահը և կյանքի գովքն է երգում: Այդ լեգենդներից զգում ես կյանքի շունչը: Հայությունը առանց օգնության չի մնալ – Մհերը դուրս կգա դրան ետևից և այլևս ետ չի դառնա իր տեղը»:

Հուսալքված հայությանն ամենից շատ հարկավոր էր հուսադրող, ոգևորիչ խոսք: Խորությամբ զգալով դրա կարևորությունը՝ Ս. Գորոդեցկին իր բանախոսությունն այդ ոգով էլ կառուցել է, ժողովրդի հնադարյան մշակույթի հուշարձանների վերլուծությամբ վեր հանել նրա հույզերն ու սպասումները, կենսասիրական - կենսահաստատ մղումները, լավագույն ապագայի երազանքը: Դասախոսության միջով կարմիր թելի պես անցնում է այն գաղափարը, որ տառապանքներից չընկճվելու կորովը, տոկունությունն արտահայտելը հայոց բանահյուսության և գրականության ավանդական հատկանիշներն են՝ արտացոլված հատկապես նրա լեգենդների մեջ:

Հետագայում ևս Ս. Գորոդեցկին այլևայլ առիթներով անդրադարձել է Վանին, խոսել ու գրել նրա մասին:

Ամփոփելով մեր խոսքը՝ ասենք. Արևմտյան Հայաստանում՝ Վանում, Ս. Գորոդեցկու ծավալած մարդասիրական առաքելությունը, այնուհետև Անդրկովկասում նրա հայանպաստ բուռն գործունեությունը երախտագետ հայ ժողովրդի սերունդների հիշողության մեջ թողել է նեղ օրերի սրտակից բարեկամի ազնիվ անուն:

¹⁵ «Ժողովուրդ», 11. V. 1919:

¹⁶ Նույն տեղում:

ВАН В ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВЕ
С. ГОРОДЕЦКОГО*АНУШАВАН ЗАКАРЯН*

Р е з ю м е

Среди представителей общественно-политических, военных, литературно-культурных деятелей, развернувших активную деятельность в Западной Армении в период первой мировой войны, особого внимания заслуживает видный русский поэт, переводчик и художник Сергей Городецкий (1884–1967), одна из редких личностей, чье имя тесно связано в частности с городом Ван.

В начале апреля 1916 г. С. Городецкий в качестве деятеля Всероссийского союза городов и корреспондента «Русского слова» был направлен на Кавказский фронт. В Тифлисе он получил назначение на работу в Ван. Знакомство и сближение с Туманяном и предопределило направление его деятельности в Западной Армении. 20 апреля русский поэт выехал в Ван в качестве представителя Союза городов от района Атрпатакана и развернул энергичную деятельность по спасению сирот. После июльского отступления русской армии Городецкий побывал в Игдире, Баязете, Тифлисе и Ереване. 22 сентября он вновь прибывает в Ван и до ноября того же года заменяет здесь представителя Союза городов. Организует снабжение населения продовольствием, медицинскую помощь беженцам, спасает от смерти и голода сотни детей, открывает приюты.

Под непосредственным впечатлением от трагической армянской действительности С. Городецкий написал множество стихотворений (под заглавием «Песни рая» и с эпиграфом «На небе рай, на земле Ван»), статей и очерков (под общим заглавием «В стране ручьев и вулканов»). Одновременно он изучал армянский язык. Поэт написал также ряд картин, запечатлевших прекрасную природу, архитектурные памятники Западной Армении.

В начале ноября 1916 г. Городецкий повредил ногу и в связи с отступлением русских войск выехал в Тифлис, затем, для лечения ноги – в Петербург. В начале 1917 г. он вновь в Тифлисе, откуда направляется в Персию, в действующую армию. В эти дни он последний раз побывал в Ване, ставшем для него своего рода священным местом. События в Западной Армении произвели переоценку ценностей в мировоззрении русского поэта.

С весны 1917 г. С. Городецкий жил в Тифлисе, не забывая впечатления от Вана. Так, он в редакции газеты «Ашхатавор» 3 марта 1918 г. организует выставку «Ван–Эрзум–Трапизон», где исторические памятники этих городов были представлены рисунками, фотоснимками и чертежами Б. Рябова, Н. Северова и М. Керна. Доклад Городецкого об исторических ценностях Вана повторяется несколько раз до закрытия выставки. В эти же дни написанные в Западной Армении стихотворения поэта издаются отдельной книжкой – «Ангел Армении», вобравшей в себя и новые сочинения Городецкого. В конце апреля 1919 г. Городецкий из Тифлиса приехал в Ереван, где 25 апреля прочитал лекцию на тему «Тени Вана». И в дальнейшем он обращался к ванской теме.

Спустя годы С. Городецкий отметил, что деятельность в Ване считает одним из важнейших этапов своей жизни.

VAN IN S. GORODETSKY'S LIFE
AND CREATIVE WORK

ANUSHAVAN ZAKARYAN

S u m m a r y

Among the representatives of social-political, military, literary-cultural figures having displayed active work in Western Armenia in the period of World War I prominent Russian poet, translator and artist Sergey Gorodetsky (1884–1967) deserves particular attention. He is one of rare personalities, whose name is closely connected, in particular, with the town of Van.

At the beginning of April 1916 S. Gorodetsky as a figure of All-Russian Union of cities and a correspondent to “Russkoye Slovo” was sent to Caucasian front. In Tiflis he was appointed to work in Van. Acquaintance and growing intimacy with Toumanyán predetermined the direction of his activities in Western Armenia. On April 20 the Russian poet went to Van as a representative of the Union of cities from Atrpatakan region and displayed vigorous activities rescuing orphans. After the Russian army’s July retreat Gorodetsky was in Iğdir, Bayazet, Tiflis and Yerevan. On the 22nd of September he again went to Van and till November of the same year took the place of the representative of the Union of cities there. He organized food-supply to population, medical assistance of refugees, saved from death and starvation hundreds of children, opened refuges.

Under the direct impression of tragic Armenian reality S. Gorodetsky wrote a lot of poems (headed “Songs of Paradise” and under the epigraph “Paradise in the Heaven and Van on the Earth”), articles and essays (under the general title “In the Country of Streams and Volcanos”). At the same time he was learning the Armenian language. The poet also painted a number of pictures, impressed by wonderful nature, architectural monuments of Western Armenia.

At the beginning of November 1916 Gorodetsky hurt his foot and in connection with Russian army’s retreat he left for Tiflis, and later, for the treatment of the foot – to Petersburg. At the beginning of 1917 he was again in Tiflis, from there he went to Persia, to the Army in the Field. These days he was in Van for the last time. The latter had become a kind of a sacred place for him. Events in Western Armenia gave birth to reappraisal of values in Russian poet’s world outlook.

From the spring of 1917 S. Gorodetsky lived in Tiflis, not forgetting impressions of Van. So, he organized exhibition “Van-Erzurum-Trebizond” on March 3, 1918 in the editorial staff of the newspaper “Ashkhatavor”, in which historical monuments of these towns were presented by pictures, photos and draughts by B. Ryabov, N. Severov and M. Kern. Gorodetsky’s report on historical values of Van was repeated several times till the closing of the exhibition. Just these days poet’s poems written by him in Western Armenia were published by a separate book – “Angel of Armenia”, including also Gorodetsky’s new works. At the end of April 1919 Gorodetsky came to Yerevan from Tiflis, where on the 25th of April he gave a lecture on the theme “Shadows of Van”. Later on he again touched upon the Van theme.

Years later S. Gorodetsky noted that he considered his activities in Van one of the most important stages in his life.